

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAGYARORSZÁGI ÖRMÉNYEK EGYESÜLETÉNEK
KIADVÁNYA

M
252.924 OSZK

AZ ÖRMÉNYEK.

ÍRTÁK:

Dr. ÁVEDIK FÉLIX,

Dr. HERRMANN ANTAL,

Dr. HOVHANNESIAN EGHIA

BUDAPEST, 1921

Sajtóhibák.

7. oldalon alulról	9. sorban helyesen: fogadtatásért
8. " felülről	8. " " visszhangzottak
9. " "	5. " " találnak
11. " "	14. " " Erdély
11. " "	27. " " fogságba
12. " alulról	2. " " 1848—49.
13. " "	6. " " család és az s h. a
17. " "	20. " " egyúttal
19. " "	13. " " viszonyairól
21. " felülről	12. " " örménység
22. " "	3. " " kulturális
24. " "	15. " " <i>Habitants</i>
25. " "	19. " " szeparatisztikus
29. " "	24. " " boltot
33. " "	26. " " karban
36. " alulról	13. " " teszik
37. " felülről	4. " " Mechitaristen

MAGYARORSZÁGI ÖRMÉNYEK EGYESÜLETÉNEK
KIADVÁNYA

AZ ÖRMÉNYEK.

ÍRTÁK:

Dr. ÁVEDIK FÉLIX, Dr. HERRMANN ANTAL,
Dr. HOVHANNESIAN EGHIA

BUDAPEST, 1921

A magyar-örménység multja és történeti jelentősége.

Irta: dr. Ávedik Félix.

„A nemzetet csak látszólag alkotják az élő nemzedékek, valóságban azonban tagjai annak az elhaltak is, mert a letűnt nemzedékeknek nagy a befolyásuk az élőkre. Sokakat lelkesített már őseiknek dicső példája kitartó munkára, szorgalomra, nagy tettekre! Hol állanánk ma az ősök következetes munkája nélkül? Az ősi idők egyszerűségében! Sok nemzedék alkotta mai kultúréletünket! Ismerjük meg tehát izról-izre az alkotókat!”

Magyarország egész történelmén végig vonul a magyar népnek nemzete szabadságáért, önállóságáért való fölötte nagy rajongása! A magyar nép lelki sajátosságából folyó eme érzelmi momentum, súlyos áldozatokat kívánt! A bel- és külháborúk szakadatlan láncolata tölti be a magyar történelmet! A harcok a magyart megtizedelték! E körülmény, valamint a közgazdasági és ipari érdekek megkívánták a különböző népfajok betelepülését. A bevándorolt elemek között szerepel az örmény is. Ez a merőben idegen néptöredék a magyar néppel mindig jó baráti, sőt testvéri viszonyban élt anélkül, hogy e meleg rokonérzést szét húzó jelenség valaha is megzavarta volna! Vértivataros korszakok vonultak el a magyar haza felett! Élet-halál harcot vívott a magyar! *A legváltáságosabb percekben, midőn az egyes népelemek — sajátlagos érdekeiktől vezettetve — az általános zavart saját javukra akarták kiaknázni, az örmény szilárdan és tántoríthatatlanul állott a jog és törvényesség mellett.* Részt vett a magyar balsorsában csakúgy, mint a jóban. Életét és vagyonát helyezte el a magyar haza áldozati oltárán, egyrészt azért a szeretetért és baráti fogadtatásáért, amellyel a magyar nép, sorsüldözött és vérigsanyargatott apáit betelepülésükkor részesítette, másrészt annak a rokonérzésnek alapján, melyet a lelkitulajdonságok azonossága keltett fel; a szabadság, a hazaszeretet, a függetlenségre való nagy törekvés és az ősi hagyományokhoz való állhatatos, szívós ragaszkodás!¹⁾

¹⁾ E rokonérzésnek már több századra visszanyúló történeti alapja is van. II. Endre (1205—1236) király hasonnevű fiát, Endrét Leo örmény király leányának jegyezte el, hogy a magyar király Leonak örököse legyen Örmény-

E lelki rokonvonások mellett a két nép történelmében is sok hasonlóságot találunk. Elszigetelten él az örmény a magyarral egyetemben a népek nagy családjában. A kereszténység és a kultúra védbástyája volt mindkét nemzet s ezért kellett a földi szenvedésnek minden rétegén keresztül vergődniök s az örmény nemzetnek még ma is küzdenie. Tatár, török hordák csatakiáltásától, a rabszűzre fűzötteknek, a legyilkoltak hátramaradottjainak, a megkínzottak jajjától visszahangzottak Erdély gyönyörűségei, az Alföld rónái. — 150 évig fojtogatta a török is a magyar népet s rabolta ki mindenéből. Az öt emberöltőn át szenvedett elnyomatásnak, rabságnak lelki visszahatása is megvolt: a magyar kultúra fejlődésében hosszú időre megállott.

A törökök kiűzése sem hozta meg a népnek az annyira óhajtott békét. Míg egyrészt a küllelenséggel kellett a harcot fölvennie, addig a másik oldalon, szabadságáért, függetlenségéért kellett síkra szállania egyes Habsburg házból származó királyunknak — a velünk personal unióban volt — Ausztria javát célzó beolvasztó politikájával szemben. — És ma...?

Hát az örmény nemzet? Trtat (Tiridat) királynak 305-ben Világosító Szent Gergely apostoloskodása következtében Krisztus hitére történt áttérése (Örményország az első, mely a keresztény vallást államvallássá tette) a pogány szomszédok addigi gyűlölködését fokozta s görögök, perzsák, mongolok, arabok, tatárok, törökök vetélkedtek a középük beékelt keresztény örmény nép leigázásáért s a gazdag és virágzó országnak meghódításáért. — A folytonos véres harcok az örménység ellenálló erejét megtörték, — s a rabló pogány hordák szabadon garázdálkodhattak a kultúra fölszentelt földjén. A felgyújtott házak ropogásának, sercegésének hangjába a megkínzottaknak jajgatása a legyilkoltaknak halálhörgése vegyült. A pusztulás, enyészet ütött tanyát a romjaikban még ma is fenségesen előtűnő virágzó városokban.¹⁾

VI. Leo királynak 1375-ben történt elfogatása után, Örményország a szabad préda tárgya lett.²⁾

ország fejedelmi székén. A pápa az egyezséget 1219-ben helyben is hagyta. A két udvar és két nemzet szorosabb egyesülését Leonak közbejött korai halála akadályozta meg. (Szalay László: Magyarország története. 1861. I. k. 302. old. és Horváth Mihály: Magyarország történelme I. k. 506. és 512. old.)

1) Az ősi örmény építészeti nagyszerű emlékeinek valóságos pantheonját képezi Strzygowski Józsefnek, a művészettörténet tanárának két kötetes hatalmas munkája: Die Baukunst der Armenier und Europa. Wien. 1918.

2) A mai geogr. Örményország területe a Kr. e. VII. szdban, még a khaldeusok birodalma volt, a VI. szdban azonban, a perzsa kúffók szerint, már az arminak, az örmények lakják. Ez idő óta a khaldeusoknak is nyoma veszett. Egyes tudósok (Rohrbach P. stb.) szerint a khaldeus nép az indogerman örmény népbe beleolvadt. — Örményország önálló államisége a bibliai korba vezethető vissza. Az ország első uralkodója Hajk volt (Kr. e. 2350.?) (az örmények magukat hajk-nak, az országot Hajasdannak hívják), ki a róla elnevezett uralkodó családnak megalapítója lett. A történelem az örmény

Mongolok, perzsák, ozman-törökök osztozkodtak véres összecsapások közepette az uratlan vagynon, amiből 1829-ben Oroszország is részt kért. A vetélytársak küzdelme e nép testét súlyos sebekkel borította el, s hogy a nemzetnek szenvedéseiben a folytonosság meg ne szakadhasson, módot és alkalmat kerestek és találtak még ma is, hogy egy-egy újabb csapással azokat felelevenítsék. Mindeniknek törekvése arra irányult, hogy a hatalmuk alá került örménységet nemzetiségétől megfosztva, magukba olvasszák s az ezen tervüknek legerősebb akadályául szolgáló hitéleti, vallási meggyőződését pedig minden eszközzel kiirtsák. Ez a támadás azonban nem hozta meg a kívánt eredményt, sőt az elnyert erőket fölfrissítette s azokat konzerválta, hogy így a megpróbáltatás tüzeiben megedzetten fölvehesse újra a függetlenségéért való küzdelmet. Gyötrődik a nép még most is, épúgy mint a magyar, de Golgótha járása több mint másfél ezer évre nyúlik vissza s szenvedéseinek foka is hatványozottabb.

A magyar örmények őseinek őshona, a romjaiból is a maga nagyszerűségében előtűnő királyváros, Örményország kulcsa: Ani volt. Asszírok, arabok, perzsák, tatárok, mongolok, törökök vetelkedtek a szép város megszerzéséért. A harci dicsőség forgandósága halomra döntötte a drága várost. A monda szerint 1001. templom, százezer épület dőlt romba és egymillió lélek megszűnt hirdetni, Ani falai között — Armenia jólétét és hatalmát! ¹⁾

Apáink elhagyták fényes márványpalotáikat s a sanyarú vándorbottal kezükben, végbúcsut mondtak (1239) az ősi hazának és Araratnak.

Első állomásuk a Kaukázus volt, ahol egy századon keresztül fegyveres kézzel védték meg magukat a tatár törzsekkel szemben. A tulerő elől végül ki kellett térniök s megtizedelve a Krim félszigetre menekültek. Békés, munkás életük örömeit sokáig itten sem élvezhették. A tatár és török egyesült hadak újabb menekülésre készíteték őket. Lengyelországban és Moldovában gondolták föl található az a biztonságot, amelyre oly régen vágytak, s a rokon érzelmeket, amelyek szenvedéseiket enyhítették volna! Vágyuk kezdetben beteljesedni látszott, de később Duka moldovai fejedelem és a nép, az örmény nyelv és az örmény egyházi rítus elhagyására és a görög szerlartás követésére akarták kényszeríteni, továbbá ősrégi

királyok névsorát Kr. e. 190-ig (Artasesz) állította össze, mely időtől Kr. u. 52-ig az örmény nép fölött a különböző házból származott királyok uralkodtak. Kr. u. 52-ben az Arsakuni ház került a trónra, amelyet 425-ben a helytartók uralma követett. 859-ben a Bagraduni családból származó Asod ragadta magához a hatalmat, amelyet a család 1080-ig tartott a kezében. Ekkor az uralkodást a Rupieniták veszik át (1365-ig). 1365-ben V. Orbán pápa fölhívására a francia Lusignan VI Leo került a trónra, akinek halála (1393) egyuttal az örmény királyság határköve is.

1) Schweiger — Lerchenfeld: Armenien. — Jena. 1878. — Lukácsy K.: Magyarok őselei. 251. old.

szokásaikból, erkölcsaikből és nemzetiségükből akarták kivetkőztetni. Az örmények ellenszegültek, mire a legkegyetlenebb üldöztestét vonták magukra! ¹⁾

Ez időben a törökök Moldován keresztül nagy sereggel Podolia ellen vonultak, hogy Kamenietz várát ostrom alá vegyék. Az örmények a törökökkel való találkozás elől kitérni, a moldovaiak kegyetlenkedéseitől pedig megszabadulni óhajtván, délre az erdélyi havasok felé húzódtak.

Három évi tengődő havasi élet után, háromezer örmény család, I. Apafi Mihály fejedelem hívására, átlépte Erdély bércei határait (1672.)

Történeti okiratok tanúsítása szerint Magyarországon már az Árpád-házi királyok alatt (997—1301) laktak örmények²⁾ A legrégebb és legnagyobb örmény telep az esztergomi volt, amelynek kiváltságlevelét IV. Béla (1235—1270) 1243-ban újította meg.³⁾ E telepen kívül mások is lettek, amire következtetni lehet egyes községeknek nevéből: Örményes, Szász-örményes, Örményszékes stb. Miklós esztergomi érseknek 1453-ban kelt levele említést tesz Márton „talmachy“ (Talmács, Szeben megye) örmény püspökről.⁴⁾ [A talmácsi örmény plebánia pecsétje a magyar Nemzeti Múzeumban látható. — E hitközségre vonatkozólag egyéb adat nem maradt fenn.]

A folytonos harcok, amelyeket a magyar nemzet XVII. század végén s a XVIII. század elején a török iga szétörése és a bécsi császári önkényuralomtól való megszabadulása érdekében folytatott, a gazdasági életet teljesen tönkre tették, az ipart és

¹⁾ Thokati Minasz szerpapak — ki szemtanuja volt az eseményeknek — egykorú följegyzése alapján. A följegyzés két példányban maradt fenn. Az egyik Szamosujvár templomi levéltárában, a másik a párizsi Bibliotheque Nationale kéziratgyűjteményében 224. sz. alatt található, ahol a következőképpen van katalogizálva: „Recits des persécutions religieuses qu'ont subies les Arméniens en Galicie de la part du voivode Etienne, par Minas de Thokat, en langue vulgare“.

²⁾ Kézai Simon XIII. szdbeli krónikás megemlékezik az örményekről (I. Szabó Károly fordítását. 1862.): „Géza vezér, Szent István és a többi királyok napjaiban még bejöttek a lengyelek, görögök . . . örmények, kik huzamosabb idő óta az országban letelepülvén, házasság által a magyarok közé beolvadtak és nemességet nyertek.“

³⁾ Fejér: Codex Diplom. V. III. T. V. 77. old. — IV. László király 1281-ben az esztergomi örmények telkéből egy részt az Ágoston rendű szerzeteseknek adományozott. (Dr. Balics L.: Róm. kath. egyház története Magyarországon. II. 343., 545. lap.)

⁴⁾ Fol. Lat. 2242. Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában.

kereskedelmet holt pontra juttatták. ¹⁾ Bethlen László fő kormány-
széki biztos 1703-ban kelt emlékiratában ²⁾ úgy nyilatkozik, hogy a
„kereskedelem pang, nincs vevő, nincs pénz. Az adós nem fizet,
tartozásával megszökik.“ A viszonyoknak ily kedvezőtlen kialaku-
lását előidézte az is, hogy a nemzet produktív erejét a rendiség
szűk korlátai tartották lenyűgözve. A lakosság zöme, a nemesség
az ipar és kereskedelem iránt mi érdeklődést sem tanusított, sőt
azokat lealacsonyító foglalkozásnak tartotta. „A magyar nemesség
tisztán politico-agrárius életmódnak hódolt, a városi lakosság
pedig minden extenzivitást nélkülöző ipari életet folytatott.“ ³⁾

Az örményeknek, mint par excellence kereskedő és iparos
népnek, letelepedése az országra, különösen Erdélyre nézve a leg-
jobb időben történt. Nagy munka várt rá. Magyarország, külön-
ösen annak keleti része: Erdély gazdasági életében tatóngó úrt,
a maga szívós, megfeszített munkásságával kellett kitölteniök s a
török dúlás szomorú nyomaikat kellett e téren eltüntetniök.

Az örmények első telepei, az országot körülövező havasok
aljában: Csikszéovizen, Gyergyószentmiklóson és Besztercén vol-
tak, Erdély szívében pedig I. Apafi fejedelem *ebesfalvi* várkas-
télyának árnyékában és Gerla falu helyén, a Martinuzzi vár-
tövében, ahonnan idővel Erdély más községeibe is szétszóródtak.
A besztercei örmények az annyira óhajtott béke helyett a hábo-
ruskodás, az üldöztetés központjába kerültek. Már 1697-ben a
a radnai szoroson betört tatárok ellen indulnak s lelki vezérük-
kel, Verzár Oxendius örmény püspökkel, élükön hősiek küzdelem
után sikerült is a betolakodókat viasszaszorítaniok. Beszterce
megmenekült, de püspökük tatár fogsága került, kinek szabad-
ságát csak a karlovici béke (1699) hozta meg.

Az örmények kiküzdött nyugalmaikat nem sokáig élvezhet-
ték itten, mert a szász „natio“ féltékenysége kiűzte otthonukból.
Hatalmát, uralmát féltette ez az örményektől. Szigorú határozatot
hozott: „az örmény a város falai között 24 óránál tovább nem
lakhajk“. E 24 órás határidő mindent megmagyaráz. Világot vet
a besztercei szász „natio“-ra, ha figyelembe vesszük, hogy az

¹⁾ Magyarország tranzító kereskedelme a politikai zavarok követke-
ztében s. intén megbénult. Jellemző például szolgál az alábbi eset: 1730-ban
I. Lipót igen kedvező szabadalom-levelet adott ki (Orsz. levéltár kincst.
oszt. Benignae Resolutionis 1703.) hét ázsiai örmény kereskedő által alapított
közkereseti társaságnak — ezek közül a legtekintélyesebb Hadzsi Kristofor
János, — a melyben ezeknek, bármely perzsa s európai áruval, az ide-cda
való tranzítót megengedi. E társaság, melynek szabadalmát I. József 1710-ben
(Orsz. ltár. kincst. oszt. B. R. 1710) megerősítette, oly szépen gyarapodott,
hogy Bécsben fioküzletet is nyitott. A társaság a kuruc-labbanc harcok
következtében előál ott zavaros állapotok miatt, kénytelen volt a tranzítót
— Magyarország kikerülésével — Styrián keresztül lebonyolítani. [Thalóczy
Lajos: Utazás a Levantában c. munkájának 101. old.]

²⁾ Erd. udv. Kanc. lev. 155. sz.

³⁾ Thalóczy L. idézett munkájából . . .

örmények ottan fontos kereskedelmi tényezők voltak, jólétben éltek és vagyonnal rendelkeztek.¹⁾ Vagyonosságukról bizonyítékot szolgáltatott már Besztercére való beköltözésükkor, midőn „hospitia ipsa (t. i. a szászoknak) praeficiō conduc'a concedebantur.”²⁾

A besztercei örmények úija Armenopolisba (Szamosújvár) vezetett, mely helységnek alapkövét I. Lipót királytól (1657—1705) nyert engedély alapján Verzár Oxendius Erdély örmény kath. püspöke (1691 óta) tette le a Martinuzzi vártól délre elterülő Gerla-falu helyén (1700-ban.) E területhez nem ajándékozás útján jutottak, hanem 25 ezer forintot fizettek be a kir. kincstárba (később már az egész királyi dominiumot megvették). Az ebesfalvi (erzsébetvárosi) telep területe szintén hasonló módon került az örmények kezébe; az egész dominiumot pedig az Apafi család kihalásával, 60 ezer forintot vásárolták meg.

Az örmények tehát súlyos anyagi áldozatokkal szerezheték meg azokat a földterületet, amelyeken városaikat fölépítették; gazdasági kedvezményben semmi részük sem volt, sőt közszolgáltatásaik is állandóan emelkedő irányzatot mutatott.³⁾ Ezzel szemben az országban letelepített különféle nemzetiségek: németek, szerbek stb. (ezekből egyes nagyobb rajok már régebben is letelepítettek), különösen a törökök kiűzése után — tehát az örmények bevándorlása idejében — minden ellenszolgáltatás nélkül jutottak telkeikhez, adómentességben részesültek, sok irányban kedvezményeket és jogosítványokat kaptak.⁴⁾ És mégis, ha a vízontszolgálatokat tekintjük, az örmények és a nemzetiségek között minden időben kirívó ellentétet állapíthatunk meg.⁵⁾ Az örmények ugyanis — egyénenként és összességükben — a befogadás tényével költött kétoldalú szerződésnek nemcsak előnyeit akarták élvezni, hanem a már fölhívott érzelmi momentumokból, de még a becsületes kereskedő gondolatvilágától is vezettetve, a kifejezetten kötelezettségként elő nem írt, de ki sem róható s erkölcsi alapon nyugvó szolgáltatásokat is készségesen

1) A besztercei örmények Szamosújvárra (Armenopolis) költözve egy köldöttségük az akkor (1712) Bécsben tartzkodó Verzár Oxendius erdélyi örmény püspököt intervencióra kérte föl, ki Beszterce város főbíráját meg is kereste „s az örményeknek saját lakásaikban hagyott holmijait és kölcsönadott pénzeiket gondviselésére bízta.” (Az eredeti levél Beszterce város levéltárában. Szongott Kristóf: Szamosújvár város monografiája. I. k. 116. l.,

2) Szamosújvári szent Ferenc rendi zárdának „Historia domus“-ában

3) Ávedik Lukács: Erzsébetváros monografiája. — 62. old.; — Szongott K.: Szamosújvár monografiája. II. k. 326. old.

4) Mangold Lajos: A magyarok története. 108.

5) Gróf Teleki Sándor 1848/49. honv. ezredes, író többek között akként ír Emlékeim-ben az örményekről, hogy: „minden nemzetiségek között az egyedüli, mely él velünk és halna értünk; szorgalmatos, takarékos, vállalkozó, vendégszerető nép, pártfogója irodalmunknak, művészetünknek, bátor kalona; az 1849—49. erdélyi hadjáratban minden nemzetiségből került ellenünk kém, örmény egy sem!”

teljesítettek! Ez adja indokát azoknak a hatósági rendeleteknek is, (1717—1718 ból) melyekkel a jegyváltást, hazasság-kötést és a lelkészek díjazását szabályozták, mert így is elősegíteni kívánták, hogy az ősi szokások az új hazában gyakoroltakkal összhangba hozassanak.

Apafi fejedelem korán átlátta (1680-ban adta ki első pártfogó iratát), hogy mily hasznos elemet nyert országa az életrevaló örményekben, kik magas intel igenciájuk mellett vagyont, szorgalmat és becsületes lelket hoztak magukkal! Fölismervén az örményben a szabadságszerető népfajt, az „örmény compania“, az örménytelepeken és a különböző községekben szétszórtan lakó örmények összessége¹⁾ részére „szabad-ágleveleket“ adott ki, hogy szabadon üzhessék kereskedelmüket, iparukat s birájukat²⁾ szabadon választhatasak (az első főbíró: Dániel Tódor, báró Dániel Ernő v. b. t. t., volt keresk. miniszter őse volt), nem feledkezvén meg vallásgyakorlatuk szabadságának biztosításáról sem.

Ez oltalomlevelek védelme alatt kereskedelmi és ipari tevékenységük csakhamar élénk lendületet vett. Működési terük nem szorítkozott Erdély kis területére, hanem fölkeresték a külföldi nagy piacokat is s sátraikat Bécs, Lipcse, Danzig, Hamburg, Varsó s a velencei tartományok nagy városaiban ütötték föl, míg Keleten Konstantinápolyig föltalálhattuk³⁾ őket. Ez magyarázza meg, hogy a tranzító kereskedelem Kelet felé, Erdélyen keresztül, az ő kezükben bonyolódott le. Az általuk készített s gyárilag előállított veres kordovány és szattyánbőr már a XVII. század utolsó éveiben országszerte híresek és keresett cikkek voltak a külföldi piacokon is. Üzletkörüik azonban nemcsak e két árura szorítkozott, hanem felölelték a posztó, festék, bor, só, gabona forgalmát is. — Kereskedelmi tevékenységük nem merült ki a helyi üzérkedésben, hanem a kiviteli kereskedelemre is kiváló gondot fordítottak, amelyeknek egyik főtényezője az állatkereskedés volt.⁴⁾

¹⁾ Az „örmény compania“ egy közigazgatási és egyházi egységet képezett, mely belügyeit maga intézte s az összes örmények terhére egy összegben megállapított évi adót és más köszolgáltatásokat kiszabta és behajtotta.

²⁾ Az örmény compania főbírája, a közigazgatás és igazságszolgáltatás legfőbb exponense volt; helyettesítését az egyes telepeken a másodbírók látták el. Az egységes igazgatás 1700-ig állott fenn, s ekkor a főbíró Ebesfalván székelt. 1700-tól Armenopolis (Szamosújvár) külön főbíróvá választott s ez időtől kezdve 1793-ig az ebesfalvi főbíró jurisdikciója a csikszépvízi, gyergyószentmiklósi telepekre és a különböző részekben élő örményekre terjedt ki!

³⁾ A fennmaradt számos útlevelel tanúsítja azt. — A Pattantus Ábrahám alál „danczkai“ előnevét s danzigi kereskedelmi összeköttetése után kapta.

⁴⁾ Kőváry László: „Székelyhonról“ (Kolozsvár, 1842.) c. munkájában (192. old.) a gyergyószentmiklósi örményekről megemlékezve közli, hogy ezek Moldva-pusztáiról Bécsbe évente 40 ezer ökröt, 10 ezer lovat, 300 ezer juhot hajtottak föl. — L. még: Orbán Balázs: A Székelyföld leírása, 1869. II. k. 104. oldal.

E foglalkozási ág nemcsak néhány családot tett dúsgazdaggá: Kisséket, Czáránékat, Jakabffyékat stb., hanem e körülmény emellett az ország közigazdasági helyzetére is igen jótékony hatással volt.¹⁾ A szarvasmarha kereskedésnek nagybanvaló üzése szükség-szerűleg nagyobb ingatlan komplexumokat kívánt. M után az örmények — mint nem nemesek — az örmény helyiségeken kívül tulajdonul ingatlanokat akkor még nem szerezhettek, azokat haszonbérbeleték vagy zálogba vették.²⁾ Különösen Magyarország déli vidékeit keresték föl, mert e területek a törökök kiűzése után lakatlanok voltak s parlagon heverték. Ez ingatlanok a korona tulajdonát képezték, amelyeknek nagyrésztét II. József áruba bocsátotta. Ekkor (1781.) szerezték meg gróf Karátszonyiak Beodrát, a Kiss család Ittebét és Elemért, s:b.

Az örmények által folytatott nagy kiviteli forgalom természet-szerűleg maga után von'ta a behozatali kereskedelemnek és a pénzügyi ügyleteknek általuk külföldön való lebonyolítását is.³⁾

Az erdélyi fejedelemség politikai önállósága de facto 1690-ben I. Apafi Mihály fejedelem halálával megszűnővén, az uralkodói hatalom a magyar király kezében összpontosult. I. Lipót (1691—1705) híres királyi levele (Diploma Leopoldinum) bár Erdély alkotmányát megerősítette s azt fenntartani ígérte, mindazonáltal Erdély korona tartományá süllyedt alá.

Úgy Lipót, valamint a későbbi uralkodók „tekintetbe vevén a hűséget és hűséges szolgálatokat, amelyeket az örmény közön-ség a hely és idők viszonylatsága és alkalmak követelménye sze-rint kimutatni igyekezett“,⁴⁾ különböző kiváltságokkal jutalmazták meg az örménység két gócpontját: Szamosújvárt (1726) és Erzsé-betvárost (1738) a szab. kir. városok sorába emelték, — több csa-ládó a nemesi, egyeseket pedig az utóbbi félszázadon belül, a főne-mesi családok sorába iktattak. — Különösen Mária Terézia (1740—1780) gondoskodott anyailag az örménységről, bár ez

1) Dr. Molnár Antal: Az örmények Erdély kereskedelmében. Árménia, 1887. évf. 177. l.

2) Az aradi és muthinai „fiscale dominiumhoz“ tartozó földbirtokokat a Jakabffy, Czárán, Vertán, Csiky stb. családok vették haszonbérbe. (Szongott K.: Szamosújvár monográfiája II. 395. l.)

3) Az örményeknek külföldi kereskedelmi összeköttetésére s a pénzügyi kérdésekben való szakavatoltságára utal báró Pongrácz György cancellerius-nak 1747. márc. 21-én, Szamosújvár közönségéhez intézet fölhívása: „Ezen hazából Lipsza és Vlatiszlavia felé nagyobbára folyó commerciumot a Pénz-nek Circulasiojára nézve szándékozván kegyelmes Asszonyunk maga örökös Tartományira által vitetni Bécs, Prága v. Brünn-felé; committaltatik Ke-gyelmeteknek Praesentibus, hogy ezen dologról mi úton-módon lehetne a Guberniumnak alázatos Informatióját minél hamarább submitálni el ne mulassa, cum debita huc concurrentium Circumstantiarum explanatione.“ (Szongott K. idézett munkája II. K. 316. o.)

4) Mária Terézia királynőnek 1758. aug. 31-én kelt adományleveléből (Ávedik Lukács: Szemelvények Erzsébetváros okmánytárából. LXXV. old.)

csak viszonzás volt azokért a szolgálatokért, amelyeket az örmények az ország és a király érdekében tettek. —

Áldozatkészségükről a hétéves háború (1756—1763) során is bizonyítékot szolgáltatottak, amidőn „bellicum subsidium” néven az örmény compania százezer forintot jóval meghaladó összeget juttatott az országnak, nem említve a mellékjárandóságokat: buza, zab, ruha. ló stb.-t amelyekkel, a háború költségeinek fedezéséhez hozzájárult,¹⁾ Az *alattvalói áldozatkészségről tanuskodik* a szamosújvári örm. kath. plébánia templomban lévő nagyszerű Rubens kép (Krisztus levétele a keresztfáról), amelyet I. Ferenc király (1792—1835) a pénzhozó örmény küldöttségnek jóindulata és hálája jeléül oltárképül átengedett.

E tények leszögezése után egyes nemzetiségek terhére megállapíthatjuk, hogy azok, ritka kivétellel, csak ott-an voltak találhatók, ahol jogokat, kiváltságokat vagy kedvezményeket kaphattak, de vajmi ritkán lehetett ottan látni, ahol hazájukért áldozatokat is kellett hozni. Ezt az anomáliát az örmények már 1791-ben, a honfiusításuk érdekében az országgyűléshez intézett folyamódásukban — amely a nemzetiségek akkori helyzetére is világot vet — kifejezésre juttatták, midőn utaltak arra, hogy *ők*; „hűség, pontos adófizetés, az ország anyagi felvirágoztatása, a közterheknek néha másoknál is nagyobb mértékben való hordozása s a haza védelme tekintetében mindig készséggel meghozták áldozataikat; sem a királyokra, sem a hazára haszontalanok nem voltak; *mint kereskedők és kézművesek a haza javát előmozdították s ezzel szemben mások, kik ily dicséretes tettekkel nem bírnak, Erdélyben csendesen élhetnek, hivatalokat viselnek s hazafiaknak neveztetnek*“.

Az örményeknek ez a folyamódása alkotmányos érületükre is vall, mert habár 1791 ig a fejedelmektől és királyoktól a kiváltságlevelek egész sorozatát kapták, az ezek által nyújtott, illetve biztosított kiváltságokat és jogokat mégis az országgyűlés által óhajtották szentesíttetni. —

Az 1791 évi LXI. novellaris artikus az örmények érdemeit honorálva Szamosú vár (Armenopolis) és Erzsébetváros (Ebesfalva) községeket a városi joggal felruházta és az országgyűlésben ülés- és szavazati jogot adott.

1848/49. újabb alkalmat adott az örményeknek, hogy hazafiságukról bizonyosságot tegyenek, míg ezzel szemben ez az idő fölszínre vetette egyes nemzetiségeknek a magyarsággal szemben való érzésvilágát.

¹⁾ II. József 1786. dec. 27-én kelt kiváltságleveleiben is akként nyilatkozik, hogy: „jó emlékünknben van azon készség és dicséretreméltó igyekezet, amit a közjó előmozdítása céljából mind máskor, mind a legutóbbi háború alkalmával tanúsítottak.” (Ávedik L.: Szemelvények Erzsébetváros okmánytárából, C. III. old.)

L. még: Ávedik Lukács: Erzsébetváros monográfiája. 189. I. — Szongott K.: Szamosújvár monogr. I. K. 272. o., II. K. 322. köv. o., továbbá 498—523. o. dalon a beszolgáltatott összegek és egyéb adományok átvételéről kiállított nyugtákat és elismervényeket közli.

A magyarság 1848-ban önként, senkitől sem kényszerítve mondott le rendi előjogairól s nyitotta meg kapuit a jog- és osztályegyenlőség, a polgári- és vallási szabadság és egyenjogúság befogadására. Ez az országgyűlés a liberalis reformoknak egész sorozatát emelte törvényerőre s megadta a lökést a modern Magyarország kiépítésének. — Az új alapokra fektetett Magyarországnak azonban föl kellett vennie az önvédelmi harcot a császári zsarnoksággal és önkényuralommal szemben. A magyar állam további léte forgott a kockán s ekkor több nemzetiségnek fiai, — megtagadva állampolgárságukat és hazájukat, — az ellenség táborában helyezkedtek el! — Az örmények megmaradtak régi hitvallásuk mellett! A szomorú napok nemsokára beköszöntöttek. Erzsébetvárost a császári csapatok védelme alatt a város környékének szász és román népei kétszer rabolták ki, azonkívül többször súlyos hadisarcot kellett polgárainak fizetniök.¹⁾ Szamosújvár is Urbán császári alezredesnek 40 ezer frt. hadisarccal fizette meg hazafiságát.²⁾

A császári abszolutizmusnak hosszas harcok után, de akkor is csak orosz segítséggel, sikerült a magyarság ellenálló erejét megtörnie (1849, aug. 13. Világosi fegyverletétel). Beborult az ég Magyarország felett. A bitófa és golyó uralkodott a vérzátatott rögökön. A zsarnokság győzelmi mámore 1849. október 6-án, az aradi Golgothán tobzódott legjobban. Tizenhárom tábornoknak, a szabadságharc tizenhárom félistenének nevét fonja körül a vértanuság szent koszorúja. Az örménység, ez a kis néptörzdek is, a maga dicső áldozatát Magyarország szabadságáért, *Kiss Ernő* és *Lázár Vilmos* tábornokok martirhalálával hozta meg.

Azon sok ezer hazafi között, kik a bitófa elől külföldre menekültek, hogy életüknek hátralévő részét száműzetésben töltsék el, találjuk Czetz János (1822—1904) tábornokot is, ki mint a buenosairesi (Argentína) katonai akadémia igazgatója szerzett nevet és dicsőséget magyar hazájának és fájának, az örménységnek.

A szabadságharc leveretése után a császári abszolutizmusnak első teendője volt a nemzetiségeknek megjutalmazása „elismerésül a trón ellenségei elleni hősiességükért”. — Az örményeket a kedvezményezettek között nem találjuk, — sőt mint kegyvesztetteket, a abszolutizmus megfosztotta régi kiváltságaiktól s városaik is — autonómiájuk elvesztésével, kerületi biztos alá jutottak. — Az örmények vagyoniilag tönkretéve, jogaiktól megfoszva, várták a békés viszonyok hajnalhasadását.

Az ország fölött összetornyosult fellegek 1861-ben kezdenek szétfoszlani, míg a napnak éltető sugarai teljes hatóerejükben, 1867-ben kezdték elárasztani, hazánknak hú fiai vérével, bőségesen megöntözött földjét.

¹⁾ Ávedik Lukács: Erzsébetváros monografiája 196. és követk. old., továbbá Ávedik Lukács: Erzsébetváros a szabadságharc alatt. — Szamosújvári Napló 1913. évi 10—12-ik számaiban.

²⁾ Szongótt Kristóf: Szamosújvár monografiája III. K, 110—126 old.

Az 1867-iki kiegyezés és az uralkodó megkoronázása volt alkotmányos életünknek tökéletes bevezetője és alapja, míg a magyar nemzeti állam pilléreit az 1867. és 1868-iki törvények alkotják. — A megújulás e magasztos pillanataiban az örményekről sem feledkeztek meg. Az 1868. évi XLIII. t.-c. 14. §-a az örmény kath. egyház önkormányzati szabadságát és jogegyenlőségét — a nemzetiségi egyházakkal egyetemben — megállapította, illetve az utóbbiakét megerősítette.¹⁾ A hivatkozott törvényes rendelkezés az örménység jogát elismerte ugyan; e jognak-életrehevása azonban, az örm. kath. püspöki vagy vikáriusi szék be nem töltésével késett!?

Az erdélyi örménység Theodorovits Mihály deszignált püspöknek 1760-ban bekövetkezett halála óta ismételtelen feliratokat intézett, kérelmeket nyújtott be az illetékes fórumokhoz s ezekben hangoztatta, hogy az örmény szertartású hazai egyház történeti multja, hagyománya és törvényesen elismert rítusbeli különállásának külön kifejezése céljából, a papszentelő jog püspöki jellegének kidomborítása végett, az erdélyi örmény egyházfő püspökké vagy legalább is vicarius apostolicussá, esetleg generalissá való kinevezése és fölszentelése — politikai és hitéleti okok mellett — szükséges, mert tarthatalan az a helyzet, hogy az örmény egyháznak saját rítusú egyházfeje nem lévén, a papnövendékek fölszentelése csak külföldön legyen eszközölhető²⁾ Így az erdélyi örmény kath. papok felett két irányból gyakorolnak iurisdicziót és pedig az ordinatio (fölszentelés) szempontjából a bécsi v. lemergi örmény kath. érsek püspöki hatósága alatt állanak, míg fölszentelésük után, az erdélyi latin szertart. püspök kormányzata alatt működnek. — Az örménység a szakadatlanul élő és megnyilvánult

1) Az erdélyi örmények bejövételükkor az „örmény keleti“, szimatikus vallás hívei voltak, és legfőbb lelkipásztoruk s egyúttal politikai vezetőjük; Minász Zilifdár oghlu örmény szimatikus püspök volt. Minász püspök 1686-ban — az erdélyi örmények összességével — Verzár (Verzerresky) Oxendius hitküldér apostoli munkájának eredményeképen a róm. kath. egyházzal egyesült. Minász püspök halála után a lemergi örmény érsek Verzár O. adminisztratorrá nevezte ki, majd az erdélyi örmények apostoli helynöke lett, míg végül 1691-ben örmény kath. püspökké neveztetett ki s szenteltetett fel. Verzár püspöknek 1715-ben történt elhunytá után a püspökség ügyeit dr. Budakovich Lázár Archidiaconus armenorum Transylvaniae et Apostolicus vicarius, cum iure ordinandi, vezette ideiglenesen. Mária Terézia királynő a bizonytalanságot megszüntetni óhajtván, dr. Theodorovits Mihály szamosújvári plébánost püspökké designálta, akit azonban — egyes örmények agyarkodása miatt — a pápa nem erősített meg s nem szentelt föl. Ez idő óta az örmény kath. püspöki szék üresedésben van, s az erdélyi örmény egyházak: Erzsébetváros, Szamosújvár Gyergyószentmiklós és Csikszépviz provizorikusan az erdélyi róm. kath. püspökség joghatósága alá kerültek, míg az újvidéki örm. kath. plébánia közvetlenül a kalocsai érsekség főnnhatósága alá tartozik.

2) Lukács Kristóf: Adalékok az erdélyi örmények történetéhez.

Merza Gyula (Veridicus): Az örmény rítus.

kivánságának meg volt minden törvényes, sőt anyagilag is biztosított e feltétele, amennyiben Verzár O. örmény kath. püspök 2000 Rh. forintban megállapított évi fizetést élvezett az államkincstártól, VI. Károly pedig 1738-ban az örmény püspök ellátására 12,000 Rh. forintos alapítványt tett, mely intézkedését Mária Terézia is megerősítette. — Szamosújvár város közönsége 1860-ban 20000 frt., Lukácsy Kristóf főesperes (1876) 40 000, frtos alapítványt tettek e célra (az utóbbi összeg egy fiúárvaház létesítésére fordított.)

Az 1868. XLIII. t.-c. I § a Magyarország és Erdély összes honpolgárainak egyenjogúságot polgári és politikai tekintetben újabban is biztosítván, az örménységet a teljes jogegyenlőség első percének birtoklásától kezdve, — a tudományos katonai pályákon már előzőleg is, — a magyar társadalom minden rétegében hirtelen föltűnni látjuk anélkül, hogy fajisága miatt a legcsekélyebb mellőzést kellett volna elszenvednie vagy épen joghátrányban lett volna része. Már az első független ministeriumban (1867) helyet foglal egy örmény: Gorove István s a fegfelsőbb állami számvevőszék első elnöke is: Gajzágó Salamon, örmény; — Ákontz Kövér István velencei († 1824) és Esztegár Vártán bécsi († 1886) örmény kath. érsekek: — Jakabffy Simon († 1840), az udvari kancellária előadó tanácsosa; — Gorove László író, a magyar tud. Akadémia tagja († 1839), az Akadémia egyik nagy díjának alapítója; — Mály Mihály mérnökkari tábornok († 1858), Lombardia hadmérnöki felügyelője¹⁾; — Csasz Márton dr. († 1860) a budapesti egyetemen az anatomia tanára; — Ötvös Ágoston író († 1860), a magy. tud. Akadémia tagja; — Gábrus Zachár († 1870), az örmény-magyar A. B. C. c. munkája (1834) az erdélyi örménység nagy kultúrtényezője volt; — Korbuly Imre († 1876) jogtudós; — Lukácsy Kristóf örm. kath. főesperes, történetíró († 1876); — K. Papp Miklós lapszerkesztő és író († 1880), a Petőfi és Kemény Zsigmond irodalmi társaságok tagja; — Lukács Mórícz író († 1881), a Kisfaludy társaság elnöke, a tudom. Akadémia igazg. tagja, ki a magyar tudományos Akadémiának 20 ezer forintot adományozott, a Kisfaludy irodalmi társaságnak pedig 10 ezer forintos hagyományával első nagy alapítója lett; — gróf Karátsonyi Guidó²⁾ († 1885), ki az abszolútizmus idejében a tudományos Akadémián 40-ezer forintos, emberbaráti célokra 100-ezer forintos s több

¹⁾ Nevezett, többek között a világháborúban (1914–1918), a magyarságra nézve oly szomorú hírnévre szert tett Prsemysl erődítése terveit is készítette s ez alkalmából a *Militär Zeitung* (Wien 1858. 78. sz.) úgy emlékezik meg róla, mint «unter den Berufenen einer der Berufensten».

²⁾ A «Bétsi Magyar Kurir» 1805. szept. 13-iki számában gróf Karátsonyiak öséről Karátsonyi Emmánuelről, Szamosújvár polgáráról is megemlékezik, «ki Isten dicsőségére és felebarátjainak előmenetelekre, az Ispotály számára 22 ezer, a Károly Fejérvári szemináriumban tanuló két klerikusok számára 8 ezer, a kolozsvári nemes Convictusban tanuló hat ifjakkal számokra 7 ezer R. Forintokat fundált».

kisebb alapítványt tett; — Lukács György († 1885) belügyminiszteri államtitkár; — Jakabb Bogdán († 1887) volt erdélyrészi főkormány-széki tanácsos és főispán; — Hollósy Kornélia († 1890) énekesnő, a „magyar nemzet csalogánya“; — Csiky Gergely († 1892) kiváló drámaíró és műfordító; — Korbuly Bogdán a kolozsvári nemzeti színház intendánsa; — Lukács Béla († 1901) kereskedelmi minister, a párisi világiállítás magyar kormánybiztosa; — Hollósy Simon festőművész, világhíri művész pedagógus; — Lukács Antal a magyar földhitelintézet elnökiigazgatója; — Petelei István író, a Petőfi irodalmi társaság tagja; — dr. Molnár Antal († 1903) író, országgyűlési képviselő; — Szongott Kristóf († 1907) tanár, történelíró, az egyetlen örmény folyóiratnak, az Armenia-nak alapítója és szerkesztője; — Ávedik Lukács († 1909) örm. kath. fősperes, történetíró; — Ávedik Simon († 1918) a magyar kir. Kúria tanácselnöke stb. stb.! Elhunyt nagyjaink felsorolását még folytatni lehetne, akik a magyar haza haladása és fölvirágoztatása körül le nem kicsinyelhető érdemeket szereztek!

Az utódok sem maradtak nagynevű őscik mögött, megtaláljuk őket a politika vezető egyéniségei között épúgy, mint a ministeriumok, közhivatalok legmagasabb polcain, a művészet és irodalom hívatott ápolói között, valamint a pénzügyi-, kereskedelmi stb. vállalatok élén, hasonlóképen a latifundiumok birtokosai sorában!

* * *

Történeti adataink vannak, hogy az 1672-ben letelepedett örmények előtt már egyes bevándorolt örmény családok ivadékai a magyar társadalomban számottevő helyet szereztek maguknak. 1432-ben Pest város előljárói között, mint eskütet Örmény Egyedet (Armenus Egidius) találjuk, — Hunyady Mátyás (1458—1490) királyi udvarában pedig Erméni István (Erméni Stephanus iudex, Civitatis Budensis), mint Budavárának főbírája szolgálta a hazát.¹⁾ — Buda várának a törököktől való visszafoglalása (1686) alkalmával Gábor budai örmény iparos nem jelentéktelen szolgálókat tett a keresztegy ügynek, amennyiben Diodato János bécsi örmény ékszerész útján Bádeni Hermann örgrófot, a haditanács elnökét, a törököknek budai viszonyairól, valamint a vár megvívására nézve fontos más dolgokról informálta.²⁾

* * *

Az örmények összeségükben és egyenként nemcsak az ország anyagi jólétéért és felvirágoztatásáért hozták meg áldozatukat, hanem a magyar haza kulturális haladása is szívükön fektült.³⁾

¹⁾ Salamon Ferenc: Budapest története. 1885. III. k. — Dr. Réthy László: A magyar örmények. (Ethnográfia I. K. 197. l.)

²⁾ Dr. Molnár Antal: Örmények Buda visszafoglalásánál (Arménia. 1887. évf. I. sz.). Gábor iparosnak a bécsi állami levéltárban lévő 6 db eredeti levelének ismertetése.

³⁾ Az erdélyi országgyűlés 1805-ben a „nemzeti játékszin“ igazgatására egy bizottságot nevezett ki, amely 1805. ápr. 12-én Szamosújvár „Nemes

Már 1769-ben a Magyar Nyelvmívelő Társaság javára alapítványként 3440 frt-t fizettek be a kir. kincstárba.¹⁾ 1791-ben ugyancsak a magyar nyelv művelésére és terjesztésére 4000 aranyat ajánlanak föl²⁾ azon megjegyzéssel, hogy „a magyar nemzet erényeit nagyra becsüljük, azokat követni és sajátunkká tenni óhajtjuk, — törvényeivel, öltözetével és nyelvével élünk.“ Nem az összeg nagysága teszi értékessé az adományokat, bár az akkori időben azok elég jelentékenyek voltak, hanem a lelki-készség és a célzat, melyek az adományokat sugalmazták-

Midőn az örménység a letelepedés első nehézségeit leküzdötte s e hazában való jövő boldogulása iránt már kétélyei nem lehetek, lázas sietséggel fogott hozzá annak az úrnek betöltésére, mely szellemi, kulturális életében az életfenntartási ösztön természet-szerű folyományaképen támadt, az üldöztetések miatt szükségessé vált ide-oda bolyongásának tartama alatt.

Az örménység e nehéz munkájához a Mechitar által 1717-ben (Velence, Szent Lázár sziget) alapított örmény szerzetesrend tagjai, a mechitaristák nyújtottak segédkezet, kik életfeladatukul tűzték ki, hogy fajuknak üdvös irányú fejlesztésére szellemük összes erejével hatni fognak. — Kezdetben e szerzet tagjai a misszió tisztét töltötték be, majd ők lettek az első tanítók, az örménység kulturális előhaladásának alapvetői. Mindenre kiterjedő nemes hivatásukat a XVIII. század közepéig folytatták, amikor már az általuk neveltek vették át hálás szerepüket. Már 1720-ban Erzsébetvárosban találjuk őket, ahol 1729- és 1730-ban örmény fiú, illetve leányiskolát vezetnek. Szamosújvárt (Armenopolis), a testvérvárosban már 1728-ban találunk a mindkétnemű ifjuság részére külön-külön szervezett örmény népiskolákat, melyekhez mindkét helyen két-két „grammatikális“ osztályt csatoltak a magasabb tudományok elsajájtítására. 1729-ben Szamosújvárt már a középiskola is megnyílik, míg Erzsébetvárosban ennek megszervezése csak 1841-ben következett be, amikor is Charamian Rafael Sándor, Madras (India) szülőltje a fajszeretet szép megnyilatkozásaképen 15000

Magistratusához³⁾ intézett megkeresésében ulalt a „Nemes Örmény nemzet által a múlt Országgyűlésben felt azon kinyilatkoztatására, mely által a Magyar Nemzet javának és virágzásának előmozdítására teljes igyekezettel való készségét ajánlotta. . . A Nemes Örmény Nemzet iránt is áthatatos hitedelemmel vagyon ezen Comissió, hogy nemzetünknek ezen Theatrum felállításából folyó és könnyen állallátható javát eszközölni fogja. . .“ E fölkérésre Szamosújvár Magistratusa 1000. frt-t ajánlott fel a Kolozsvári Nemzeti színház fölépíthetésére. (Sz : A Kolozsvári nemzeti színház és Szamosújvár városa. Armenia, 1906 évf. 328. old., — továbbá a „Dési Hírlap.“ 1906. évf. 37. száma.)

¹⁾ Szamosújvár városának levéltárában lévő 1769-ben örmény nyelven vezetett „defter“-ben, (a bevételről és kiadásról szóló számadási iratok).

²⁾ Avedik L. Erzsébetváros Monográfiája. 190. old.

Rh. forintot adományozott a nevérol elnevezendő örmény kath. gimnázium céljaira, — előbb 1827-ben pedig a leányiskola alapját gyarapította nagyobb összeggel. — A szabadságharc lezajlása után Erzsébetváros a gimnázium magasabb igényeinek kielégíthetősére 20000 frt-t ajánlott föl.

Úgy e város, mint testvérvárosa ez áldozatoknál nem állott meg, hanem az örmény törzsvagyon egy-egy részének fölhasználásával (1891-ben Erzsébetváros 211.550 frt., — 1894-ben Szamosújvár 300.000 frt.) két modern gimnázium megépítését lehetővé tették, bár az örménység életszükségletének fejlődése más irányú tanintézetet kívánt volna.

Az örmény azonban nemcsak összességében igyekezett előmozdítani tagjainak kulturális előhaladását, hanem soraiban több nemes áldozatkész lélekkel találkozunk, kik kulturális és emberbaráti intézmények létesítése és nagyfokú fejlesztése által örökre feledhetetlenné tették nevüket.

Erzsébetvároson, a már említett Rafael Sándoron kívül, Kammeller Uchdijan György (ancyrai származású) Wienben lévő házát 1838-ban (89.351 frt.) tanulmányi alapra és az aggod részére építendő menház javára hagyományozta: — Kabdebó Simon 1861-ben 20000 frt-t hagyott tanulmányi célokra s még több kisebb alapítványt tett; — Gorove Jakab az özvegyek, árvák, elhagyottak felsegélyezésére adott nagyobb összegű hagyományával a város közönsége által 1769-ben létesített „örmény szegények institumának“ alapját gyarapította.

Szamosújvár kulturális és emberbaráti intézményei sem maradtak mostohán, mert Balta Péter 1775-ben 13.888 frt-os adományával a növeledést óhajította előmozdítani, — Karátsonyi Emmánuel a szegényház (Institutum Karátsonianum) céljaira 22000 frt. hagyott. Lukácsi Kristófnak (1876) az örmény püspökségre tett alapítványát — a Lukácsy-féle örmény kath. a Világosító szent Gergelyről elnevezett fiúárvaház (a Mechitarista szerzet tagjainak vezetése alatt áll) fölállítására fordították, míg az örmény kath. leányárvaház létesítését Kovrig Tivadar (1894) 60.000 frtos alapítványával tette lehetővé, — a fiúárvaház céljaira még Czetz Gergely (1889) 43.000 frt. hagyományozott.

A nagy jótévedők sorát két névvel zárjuk be; ezek egyikének bölcsőjét sem ringatták a hazai földjén. Pototzky János lovag przemyseli róm. kath. püspök az egyik, ki az erzsébetvárosi örmény tanulóifjak részére tett alapítványt (1832-ben a lebergi kamarai pénzárba fizette be), — a másik Murád (Moorat) Sámuel, ki „Ö Felségének legfelsőbb felügyelete alatt“ 70.000 font sterlinget hagyományozott azon célra, hogy „az egész ausztriai birodalomban“ bárhol is található örmény ifjak felsegítést nyerjenek (Szamosújvár vár. levéltár 1846—59 szám) [Murád S. és Rafael S. több milliós alapítványukkal vetették meg alapját a nevükről Velencében elnevezett hírneves örmény nevelőintézetnek.]

E nagy nevek mellett még sok nemeslelkű adományozó lehetne még felsorolni, kik az örménység általános vagy egy-

egy család kulturális életének fejlesztését kívánták elősegíteni, (családi alapítványok).

Az örménység kulturális haladásának és néprajzi sajátosságának retrospektív képét van hivatva bemutatni a Szamosújvárt egy európai hírvétnográfus, dr. Herrmann Antal úttörő kezdeményezésére, s az ő, valamint Szongott, Kristóf, és Merza Gyula lelkes munkássága folytán, 1907-ben alapított Örmény-Múzeum.

A magyar örménység büszke lehet, hogy a keleti ábránd magyar talajból sarjadt ki s a világ egyetlen ilyenmű intézményét létrehozta, amely pantheonja kíván lenni az örmény műveltségnek, az örmény szellem és kéz alkotásainak.

Nem alaprólki nyilatkozott tehát *Orbán Balázs báró*¹⁾ az örménységről úgy, hogy „az újabb időben (1869), a műveltség és tudományosság oly nagy előhaladást tett közöttük, hogy e tekintetben a kor szellemével nemcsak előhaladtak, hanem mondhatnók. túlszárnyaltak másokat; minden mi jó és nemes felkarolni előmozdítani igyekeznek.“

* *

A magyar-örmények történetének tárgyalása alkalmából nem lehet figyelmen kívül hagyni azt az önként fölvetődő kérdést, hogy az örmények szétszóródottságának mi a tulajdonképeni alapja, illetve oka?

E kérdés megvilágításánál természetesen csak a nagyobb csoportok megjelenésére lehet figyelni, mint amelyeknek akaraterelhatározását nem a subiectív érzések, hanem az általános és az egész tömegre ható események irányítják!

A főnti általános kérdésre a választ a magyar-örmények története világosan megadja: *a keresztény valláshoz és fajiságukhoz való törhetetlen ragaszkodásuk!*

Az örménység — mint politikai nemzet — a pogánység áradatában a keresztény vallás előharcosa volt s annak érdekében és védelméért folytatott ezeréves ádáz küzdelemben vérzett el, mert a vallás nem külső forma náluk, hanem belső meggyőződés, eltekintve attól, hogy Keleten — politikai elnyomásuk óta — faji és szellemi életüknek menedéke és fönntartója: az egyház²⁾ A magyar-örmények őseinek keresztény mivólukért kellett odahagyniok ősi lakhelyüket: Anit; emiatl kellett a kaukázusi, Krim félszigeti, majd a lengyelországi és moldovai otthonuktól is búcsút

1) Székelyföld leírása. Pest 1869. II. kötet 75. old.

2) Az örmények vallásos érzületére lehet következtetni abból is, hogy a magyar-örményeknek is letelepedésükkor első gondjuk volt telepeiken az Istenek díszes hajlékot emelni és lelkivezetőjük anyagi jó megélhetéséről gondoskodni. Nemcsak az összességben hanem az egyesekben is megvolt ez a vallásos készség, s úgy Erzsébetvároson, mint Szamosújvárt templomokat találunk, amelyek egyes családok vallásos buzgalmanak bizonyítékai; így a Simay család Szamosújvárt a Salamon templomot, Erzsébetvároson a Török család építtetett templomot.

venni. Igen jellemző például szolgálat tekintetben az újvidéki örménytelep keletkezése is: 1739-ben, midőn a törökök Belgrádot elfoglalták, e város keresztény lakóinak nagyrésze, közöttük 40 örmény család is, a török járom és üldöztetés elől Erzerumi Jakab örmény apostoli hitküldér vezetése alatt — a Száván és Dunán átkelve — Újvidéken és Péterváradon telepedtek le.¹⁾

Azok a nagyobb arányú üldöztetések, amelyek a magyar-örmények őseinek kezébe vándorbotot nyomtak, Keleten az újabb időkben megismétlődtek, s a törökök azt a vallási gyűlöletet, amelyet a keresztény népekkel szemben mindig tanúsítottak, a politikai hatalmuk alá került, közéjük ékelt s az izlamosítás elől kitért keresztény örmény nép ellenében elképzelhetően fokozottabb mértékben éreztették s azzal ma sem hagytak föl. — A vallási türelmetlenséget — az adott tényleges helyzetben — a politikai térre is átvitték, s ma a törököknek az örmény kérdést illetőleg politikai irányelvük az, hogy az csak az örménység kipusztulásával szűnik meg.²⁾ 1894—1896-ban ennek az elvnek hozott a török kormányzat, amidőn 300.000 örménynek legyilkolását, az ú. n. hamidi mészárlásokat megakadályozni nem sietett, majd tudomásul vette 1903-ban az ifjú-törököknek Kilikiában való működését, amikor 30.000 örmény esett a fanatizált tömeg dühének áldozatul.³⁾ A minden emberi képzeletet meghaladó kegyetlenkedéseknek és mészárlásoknak — amik az 1914—1918-iki világháborúban még nagyobb arányokban megismétlődtek.⁴⁾ — természetszerű következménye volt, hogy nagyobb csapatok búcsút mondtak ősi hazájuknak, annak a földnek, melyet évszázadokon keresztül vérükkel és könnyeikkel öntöztek. Útjuk részben a Nyugatra, Délre (Kairó, Alexandria), részben pedig az Újvilágba, Amerikába vezetett, ahol újabban igen népes örmény kolóniák alakultak.

A lovagias magyar nép elfelejtette a 150 év minden mártíriumát s békejobbot nyújtott a török nemzetnek, mert már nem mint győző és letiport, hivalkodó és megalázott, hanem mint egyenrangú felek állottak szabadon egymás mellett. — Az örménység nem felelthette el a múltat, mert a fanatizált tömegnek

¹⁾ Duha Dávid újvidéki örm. kath. plébános: Az újvidéki örmény telep. (Armenia 1894. évf. 393. o.)

²⁾ Paul Rohrbach egyetemi tanár: Armenien. — Stuttgart. 1919. — Dr. Marquart egyetemi tanár: Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation. Berlin. 1919.

³⁾ Fenti munkák, valamint dr. J. Lepsius: Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke Potsdam. 1919.

⁴⁾ Dr. Dr. Lepsius fentidézett, valamint: Der Todesgang des Armenischen Volkes. Potsdam. 1919. c. munkájában a német diplomáciai akták közlése nyomán 800.000 teszi azon örmények számát, kik a „törökök politikai” világnézetének áldozatául estek, — s kétszer annyira azoknak a számát, kik árvákká és özvegyekké lettek.

évszázadokon keresztül meg-megújuló kegyetlenkedései, feldult családi tűzhelyük emléke, házaik üszke a történelmi multat állandó „jelenné” rögzítették meg!

Az ősi hazában visszamaradtak, az évszázados elnyomás, a legkegyetlenebb üldöztetés s megpróbáltatás dacára, a legújabb időben is, az élniakarásnak, a szabadság és hazaszeretetnek, hűükhöz való ragaszkodásuknak oly heroikus példáit szolgáltatják, aminökhöz hasonlókat csak a történelem legszebb lapjai örökítenek meg!

A magyar-örmények e gazdag lelki örökség mellett, az évezredek nemzeti szokásokat is — bár elmosódóban — fönn-tartották a családi életen belül s megőrizték a faji jellemvonásokat: anélkül azonban, hogy ezek valaha is alapját képezték volna bárminő hazafiatlan magatartásnak.

Igen jellemző adatokat olvashatunk *De Gerandó Ágost* francia írónak (1845-ben Párisban) „*Transylvanie et ses Habitans*” című művében, ki ugyanottan a magyarság nemzetiségi politikájának is rövid jellemzését adja: „Meg kell adni az örményeknek, hogy Erdélyben jó polgárokként viselkednek. Ők megértették, mily nagy szükség van az országban lakó népek egyezségére és nem táplálnak előirételeket, amelyek ezt az ezységet lehetetlenné teszik. *A hódítás joga a magyaroknak adta e magyar föld birtokát. A legyőzött népeket, amelyek sokáig szolgaságban éltek, maguk a magyarok emáncipálták és ma már nem kívánnak tőlük egyebet, minthogy velük egységes néppé egyesüljenek.*...

Hasonló szememben nyilatkozott *Orbán Balázs báró*¹⁾ is az örménységről, „az életrevaló, a szerencsétlenség iskolájában tevékenységhez szokott s kereskedelmi szellemet kifejített népről” „*E nemzetföredék nem vala hálátlan e hazához, nem vált az édes anya keblén felnöött viperává, mint némely szintén ily kegyelettel, ily vendégszeretettel, ily testvériességgel fogadott vendégeinkkel történt; ők átérték, mivel tartoznak e hazának, miért minden alkalommal méltóknak mutatkoztak arra, hogy e haza őket édes és szeretett fiai közé számtsá*”

*A magyar-örmények története tanulságul szolgál és messze kisugárzó követendő példát mutat,*²⁾ *hazánk nemzetiségeinek, hogy az ősi faji jelleg megtartása, annak szeretete, a legmelegebb összhangban élhet az őszinte tiszta állampolgári hűséggel, a hazafisággal és a testvéri szeretettel!*

A nagy világégés után a vértelen harcot ádázan, szívéosan tovább vívják a történelmi jogok és hagyományok ellen, melyek

¹⁾ Székelyföld leírása. 1869. II. kötet 75. oldal.

²⁾ *Bartha Miklós*, egyik legkiválóbb publicista-írónk, a „Magyarország” egyik vezércikkében többek között elmondja, hogy: „az örmények bevándorlása óta tömeges megtelepülés hazánkban nem volt. Fajunkra, nemzetünkre, hazánkra Istenáldását képezte az örmény bevándorlás. Izom-erős, értelmes, hazafias, munkás polgárokkal szaporodott meg hazánk. Vagyont, jó erkölcsöt hoztak magukkal s színültig magyarokká lettek.”

az utóbbi évtizedben a belső erők romboló munkájának is hálás terrénul szolgált. A koncentrikus támadás a sok nemzedéken át öröklött ősi erények, nemzeti jellemvonások acélos erejét megtörték s a fajok életereje nagy megpróbáltatások előtt áll. *Minden hazafiúnak kötelessége, szellemi és fizikai erejét megfeszíteni, hogy fajának értékes tulajdonságait, erényeit földszínen tartva, egy súlyos küzdelem esélyeivel szemben, a győzelem lehetőségét megteremtse.*

Az örmény faji jellemvonások is elhalványultak, az ősi örmény erények is intenzivitásukból sokat veszítettek, pedig éppen ezek a kiveszőben lévő lelki tulajdonságok, örmény mivoltuk, tették értékessé, tartalmassá, erőssé, becsülté a magyar-örménységet a múltban. Az örménység tehát akkor, midőn faji önérzetét, öntudatát, az összetartozás érzését ápolja, ősi erényeit megőrzi s az örmény hagyományokat kultiválja, nemcsak fajával szemben rója le a köteles adóját, hanem a közületnek, az összességnek, hazájának — amelynek keretében megélehetését, boldogulását kívánja továbbra is biztosítani — tesz megbecsülhetetlen szolgálatokat. **Ez nem céloz szaparátisztikus törekvéseket, hanem éppen ellenkezőleg, a nemzet javát szolgáló ideális erőgyűjtés, egyik kútforrása kíván lenni.**

Ápoljuk az örmény hagyományokat, fordult e szózáttal a magyar-örménységhez *dr. Herrmann Antal*, az egyetlen magyar armenofil, — mert nem él nép Európában, mely régibb kultúrával, történelemmel, irodalommal dicsekedhetnék, szép nemzeti szokásaik mindannyian jelentőségteljesek, humanusok, tiszták. Nincs meg bennök a primitív állapot barbársága, a káros babona sötét árnya. *Patriarchális életmódjuk a családi erények szentélye s a buzgó bensőséges vallásosság, az örmény jelleg lényeges vonása.*

A hagyományoknak, az egyes családok körét meghaladó, az összességben való eredményes ápolhatása az érintkezés, az összeköttetés bizonyos fokát feltételezi. A magyar-örménység hosszú évtizedeken keresztül szellemi és erkölcsi központ nélkül állott. A már-már diadalmaskodó közömbösséggel szemben Szongott Kristóf „Ármenia“-ja vette föl a harcot (1886.) s vívta 20 éven keresztül lángoló lelkesedéssel nehéz, de céltudatos küzdelmét. Nagy célokat szolgált s nagy feladatokat teljesített. Nagy és életrevaló eszméket érlelt meg s vezetett a megvalósulás felé; nagy célú intézményeknek alapját igyekezett lerakni, amelyeknek intézményes kiépítése és továbbfejlesztése azonban, már a jövő feladatát képezi.

Tartalomjegyzék.

1. Egy elfelejtett néptörredék. Dr. Herrmann Antal . 3. oldal
2. A magyar-örménység multja és történeti jelentősége. Dr. Ávedik Félix 7. „
3. Az örménység szerepe Londontól Kalkuttáig.
Dr. Hovhannesian Eghia 27. „
4. Magyar-örmény bibliográfia. Dr. Ávedik Félix . 37. „

